

НОВА СІЧ
(1734–1775 pp.)

Політичне й економічне становище запорожців в умовах Олешківської Січі не відповідало їх історичному покликанню і гальмувало подальший розвиток усього укладу життя. Масове невдоволення своїм існуванням під владою кримського хана плекало думки більшості запорожців про необхідність повернення до рідного краю. Та дорога туди виявилася для них на довго перекритою. Лише 31 серпня 1733 р. у зв'язку з назріванням війни проти Туреччини і необхідністю поповнення військового потенціалу країни їм спеціальною царською грамотою було офіційно дозволено заснувати Нову Січ на р. Підпільній.

Січове військо зайняло запорозькі землі, які раніше належали Чортомлицькій Січі. Згідно з умовою, укладеною влітку 1734 р. в Лубнах між російськими урядовцями й запорожцями, останні визнавали себе підданими російської цариці і підпорядковувалися київському генерал-губернатору, якому підпорядковувалися всі військові підрозділи в Україні. У внутрішньому житті запорожці зберігали за собою право дотримуватися традиційних звичаїв у військовому устрої, господарських справах, судочинстві, побуті.

У березні 1734 р. кілька тисяч козаків приступили до влаштування Січі (поблизу нинішнього с. Покровського Нікопольського р-ну), за якою закріпилася назва Нова Січ. Місце її розташування нагадувало півострів, що з півночі та сходу омивався правим рукавом Дніпра і р. Підпільною, піднімаючись над нею на 5–12 метрів, а з півдня й заходу межував зі степом. Січ являла собою

фортецю, обнесену земляним валом заввишки 3,5 — 4 м. з дубовими палями та баштами по ньому. Навколо пролягав глибокий рів, наповнений водою. Загалом довжина укріплення сягала 4 км, а площа фортифікаційних споруд — близько 40 га.

Посеред фортеці містився майдан, де відбувалися козацькі ради. Там же знаходилися будинок кошового отамана, військова канцелярія, пономарня, курінні комори — скарбниці, далі колом вишикувалися житла січовиків — курені.

До фортеці примикало передмістя, відоме під назвами форштадт, базар, Гасан-Баша. Це був осередок торговельної, господарської і виробничої діяльності запорожців з численними ринковими будівлями, майстернями зброярнями, кузнями й козацькими дворами. Тут же містилися січова школа, пушкарня, два невеликі земляні укріплення — редути. Отже, Січ була водночас фортецею і військово-адміністративним центром Запорожжя.

1 квітня 1756 р. в Січі сталася велика пожежа, внаслідок якої згоріло багато куренів і громадських будівель. Проблема відбудови Січі наштовхнула на думку про пошук нового місця для неї, оскільки міліла влітку р. Підпільна, що перешкоджало підходові торговельних суден. Козаки облюбували собі Микитин перевіз (нині м. Нікополь). Після відповідного обґрунтування цього питання, переговорів з гетьманом К. Розумовським, обстеження обраної території та узгодження з царським урядом із Сенату надійшло підтвердження (12 січня 1760 р.), що «оному Запорожскому Войску переселится для лучшей их выгоды на требуемое место при Никитином

способно». Однак справа зволікалася. Перенесення Січі та будівництво там фортифікаційних споруд викликало протести з боку Кримського ханства й Туреччини. Зрештою, Катерина II у листі до К. Розумовського (28 травня 1764 р.) виклала свої міркування на проблему місцезнаходження Січі. Вона писала, що при його зміні козацтво «на долгое время в том одном упражнено будет, вместо того, что по нынешним обстоятельствам высочайший нам интерес иногда востребует употребить их к нужным предприятиям в другом месте». Крім того, на це потрібні були чималі кошти. Звідси висновок — «той Сечи Запорожской на новое место перенесение до будущего удобного времени ... отложить». Так і відкладалося аж до знищення Січі у 1775 році.

Запорозькі козаки дотримувалися в період Нової Січі давніх традицій у справі поповнення свого війська. Вони охоче приймали до себе кожного, хто відповідав традиційним умовам щодо вступу до війська і зобов'язувався неухильно дотримуватися норм проживання на Запорожжі. Якщо новоприбулий був католик чи лютеранин, він мусив прийняти православ'я, а віруючий іншої релігії (мусульманин, іудей) — відмовитися від неї і через урочисте хрещення перейти в православну християнську віру. Важливою умовою вступу до лав козацтва був випробувальний термін, протягом якого новоприбулий мав освоїти військові порядки. Прийнятий у козаки обов'язково складав присягу на вірність російському цареві. Це відбувалося в урочистій обстановці у січовій церкві. Новоприйнятого під новим прізвищем, нерідко гуморис-

тичного характеру, вписували до одного з обраного ним січового куреня, яких загалом налічувалося 38.

Військо Нової Січі складалося переважно з українців. Разом з тим, тут можна було зустріти вихідців з багатьох країн, представників різних народностей — росіян, поляків, литовців, білорусів, татар, євреїв, калмиків, вірменів, грузинів, болгар, волохів, чорногорців, німців, французів, італійців, іспанців, англійців та ін. На Січі знаходилися ті, у кого не склалося родинне життя, хто втікав від пана, від тяжких повинностей, знедолені, кровно ображені, принижені за свою віру, засуджені, нескорені борці за правду і справедливість, шукачі волі, здобичі пригод, звитяжних дій, слави тощо. «Січ — мати, а Великий Луг — батько, от там треба й проживати, там же треба й умирати», — вважали козаки.

Сімейні козаки допускалися на Запорожжя, однак їм не дозволялося жити безпосередньо в Січі. Тому вони мешкали у слободах чи окремих зимівниках та хуторах. Називали їх зимівчаками, сиднями, гніздюками. Визначеного терміну для перебування в Січі не існувало. Кожен за власним бажанням міг залишити її будь-коли. Певні обмеження діяли тільки під час війни. Козак ішов із Січі в разі його переходу на службу в один з козацьких полків Гетьманщини чи Слобожанщини, коли хотів одружитися і завести своє господарство, зрештою — змінити спосіб життя і відійти від козацьких справ. Бувало й так, що, залишивши Січ і «дізнавшись по чім ківш лиха», козак повертався назад, де його знову приймали до січового товариства. Разом з тим, порядок вільного всту-

пу у Січ і виходу з неї не порушував традиційних правил козацького буття.

Всі козаки — січовики й зимівчаки — становили єдине військо, яке в офіційних паперах йменувалося «славним низовим запорозьким військом і товариством», а ширшому варіанті — «Войско днепровое, кошевое, верховое, низовое и все будущее на полях, на лугах, на полянках, и на всех урочищах морских, днепровых и полевых, и кошевой отаман, старшина и чернь». Неофіційно запорожців іноді називали низовими козаками або низовиками.

У військовому та адміністративно-територіальному управлінні Нової Січі домінували традиційні порядки, що базувалися на вирішальній ролі товариства, громади, миру. Ідеал рівності всіх членів товариства чи громади панував на загальних козацьких радах, у січовому самоврядуванні, в усіх запорозьких школах, при загальних трапезах, розподілі майна, у приватному житті по куренях. У відносинах між членами товариства переважала особиста гідність — хоробрість, розум, досвід, кмітливість, дотепність тощо. Провідна роль товариства, громади на Запорожжі знаходила відображення і в офіційних паперах, де, як правило, зазначалося: «Атаман кошевой войска запорожского низового с товариством», «Мы войско...» У чолобитних на ім'я царя Кіш писав: «Б'ють чолом всепіддані в. і. в. військо Запорозьке низове, отаман кошовий, військова старшина, старики, отамани курінні й усе військо». Російські урядовці в офіційному листуванні із Запорожжям також дотримуватися цього порядку. У 1769 р. граф Рум'янцев, наприклад,

свої ордери починав так: «Господину атаману кошевому войска Запорожского Калнышевскому с войсковою старшиною и товариством» або «Достопочтенные господин кошевой атаман и все общество войска Запорожского». Граф Панін, звертаючись до запорожців, писав: «Высокопочтенный и знаменитый Запорожского войска господин кошевой атаман, войсковые старшины и товарищество и мои приятели».

Загальну кількість козаків Нової Січі визначити досить складно. У «репортації» 1736 р. на ім'я генерал-фельдмаршала графа фон-Мініха зазначалося, що «число строевого запорожскаго войска» сягає 6 тис. чол. У реєстрі 1762 р. Війська Запорозького, яке склало присягу російському імператорові, налічується 3245 рядових козаків, 30 канцеляристів і військових будівничих, 5 військових старшин, 38 курінних отаманів, 2 пушкарі, довбуш, 10 представників духовного чину. На 1774 р. кількість запорожців, «военных и пеших людей», збільшилася до 40 тис. чол. Стільки ж їх було, за свідченнями запорожця Коржа та колишнього священика Г. Крем'янського, і в рік ліквідації Нової Січі. Загалом, за підрахунками Д. І. Яворницького, в часи найбільшого її розквіту стройового війська запорозьких козаків могло набиратися до 10–12 тис. чол., а разом з мешканцями слобід, зимівників і хуторів — близько 100 тис. чол.

Між 1763 і 1774 роками на Січі практикувалося «почесне козакування», коли за бажанням чи забаганкою російських сановників, військових та цивільних чиновників, котрі бували на Запорожжі чи знали про нього у Петербурзі або ж разом з козаками ходили в походи.

їх вписували до курінних компутів. Так, за власним бажанням були записані до козацьких куренів старший радник Петро Веселицький, начальник астрономічної експедиції Христофор Ейлер, генерал-аншеф граф Петро Панін, генерал-аншеф Іван Глібов, генерал-аншеф граф Петро Девієр, генерал-поручик граф Остерман, генерал-майор Григорій Потьомкін, генерал-майор князь О. О. Прозоровський, польський коронний гетьман граф Ксаверій Браницький та ін. Номінальне зарахування до Запорозького Війська підтверджувалося відповідним атестатом за підписом кошового отамана, скріпленим військовою печаткою. Найвища влада зосереджувалася в руках кошового отамана (або просто — кошового). Як перша особа у війську він був головним військовим, цивільним, судовим і навіть духовним начальником Запорожжя. Кошовий отаман відав військовим скарбом, репрезентував військо у відносинах з урядами інших країн, призначав похідну, наказну й паланкову старшину, затверджував судові вироки. Кошовому отаманові належало право остаточного вирішення питань, пов'язаних з прийомом козака до товариства та звільненням його з війська, а також з розподілом за куренями земель, річок, угідь, царського жалування, провіанту, військових прибутків і здобичі тощо. На ім'я кошового надходили царські, ханські й духовні грамоти, укази Сенату, ордери гетьмана чи воєначальників, рапорти підлеглих тощо.

Разом з тим, влада кошового отамана у Війську Запорозькому не була абсолютною, оскільки він у своїй діяльності підпорядковувався товариству, громаді, сходкам старшини або козацькій Раді, без відома яких не вирішу-

валася жодна важлива справа. В Новій Січі почастишала практика обрання однієї й тієї самої особи кошовим отаманом на повторний термін. Загальна картина діяльності кошових отаманів у Новій Січі має такий вигляд:

Іван Малашевич обирався на цю посаду у 1734, 1736, 1743 рр.;
Іван Білицький — у 1732, 1735, 1738 рр.;
Яків Тукало — у 1733, 1740 рр.;
Кость Покотило — у 1739 р.;
Степан Гладкий — у 1741 р.;
Семен Єремійович — у 1742 р.;
Яким Ігнатович — у 1744, 1749, 1751–1752, 1754 рр.;
Василь Григорович (Сич) — у 1745, 1746, 1750 рр.;
Павло Семенович Козелецький — у 1747 р.;
Данило (Стефанович) Гладкий — у 1748, 1753, 1757 рр.;
Григорій Федоров (Лангух) — у 1755–1756, 1758, 1761, 1763 рр.;
Олексій Григорович Білицький — у 1759–1760 рр.;
Петро Калнишевський — у 1762, 1765–1775 рр.;
Пилип Федорович (Пилипенко) — у 1764 р.

Отже, кошові отамани Іван Малашевич, Іван Білицький, Данило Гладкий та Василь Григорович обиралися на цю посаду по три, Яким Ігнатович і Григорій Федоров — по п'ять разів, а останній кошовий — Петро Калнишевський удостоївся такої честі 12 разів.

Кошовий писар відав усім діловодством і мав великий вплив на адміністративну діяльність Січі, керував військовою канцелярією та канцеляристами. А. Скальковський називав його генеральним секретарем, або першим міністром війська. Писар складав і підписував усі папери. Посада писаря особливо цінувалася й шанувалася на Запорозжжі. Відомо, що за весь час існування Нової Січі на цю посаду обиралися лише чотири особи — Олекса

Сокур (Кривий), Дмитро Романовський, Іван Якович Глоба та Іван Афанасійович Чугуєвець.

Суддя розглядав кримінальні й цивільні справи (вироки, винесені ним, затверджував кошовий отаман, а смертні вирoki — козацька рада), виконував функції січового скарбника. Він скріплював срібною печаткою, що була знаком його влади, підпис кошового отамана на документах. На випадок відсутності останнього суддя виконував його обов'язки, і тоді називався наказним кошовим отаманом.

Кошовий осавул здійснював нагляд за командами, які пильнували за порядком у Січі й паланках, контролював виконання судових вироків, видав заготовлею й розподілом провіанту тощо. Знаком його влади була дерев'яна палиця зі срібними кільцями з обох кінців. Помічниками осавула обиралися підосавул та обозний.

За кожним, хто займав зазначені вище посади, навіть після звільнення від цих обов'язків зберігався титул старшини. У загальних козацьких радах їм належало перше місце після чинних старшин, у куренях — після курінного отамана. Вони брали участь у таємних радах чи сходках, у воєнний час — командували великими загонами козаків. За ними закріплювався статус стариків.

У документі за 1769 р. до верхнього рівня кошової старшини віднесено також осавула, булавничого, хорунжого, бунчужного і перначника.

Запорозька старшина одержувала пристойну на той час платню з грошей, що надходили від російського уряду, та коштів і натуральних прибутків військового скарбу.

До нижчої групи старшин належали: довбуш — відповідав за військові клейноди (прапори, литаври, сурми), виконував різні розпорядження кошової канцелярії та суду, був помічником осавула; гармаш — відав артилерією, боеприпасами, а також в'язницею; товмач — опікувався перекладами при кошовій канцелярії; кантаржей — відав збором торгового мита, мірами й вагами; шафарі — наглядали за збором мита на перевозах; канцеляристи військової канцелярії; отаман січової школи.

Вищим адміністративним, законодавчим і судовим органом влади у Новій Січі залишалася козацька рада, яка збиралася періодично тричі на рік. Найважливішою була новорічна Рада. Всі козаки із зимівників та інших місць прибували в Січ. Зранку 1 січня на постріл гармати (сигнал збору) у святковому вбранні при шаблях, пістолях, ятаганах, під дзвони січової Покровської церкви та звуки литавр вони поспішали на урочисту службу. Відбувши її, козаки, після святкового обіду в куренях, знову за сигналом гарматного пострілу, збиралися під звуки литавр на січовому майдані. За ними виступала кошова старшина, курінні отамани, військові служителі — кожен зі своїм знаком посадової влади. Посеред площі, знявши шапки, старшина шикувалася в один ряд (за субординацією чинів), кланяючись на чотири боки. Товариство, також без шапок, розташовувалося за курінними отаманами, утворюючи велике козацьке коло. При повному військовому зборі частина козаків займала місце на куренях, валах, дзвіниці.

Раду відкривав молебнем настоятель Покровської церкви. Потім кошовий отаман звертався до козацтва зі

словами: «Пани молодці!» і сповіщав про необхідність перерозподілу всіх озер, урочищ, звіриних і рибних ловів тощо. Поруч стояв військовий писар із шапкою в руках, у якій лежали ярлики із завчасно розписаними для жеребкування угіддями. Кожен курінний отаман брав ярлик, а писар зачитував, що якому куреню дісталось у володіння на наступний рік. Після куренів землю одержувала старшина, потім — духовенство, а за ними — одружені козаки. Позавійськові особи землю на Запорожжі одержували досить рідко. Щорічний перерозподіл земель за жеребами давав можливість забезпечити відносно справедливість у володінні ними, оскільки козакам більш-менш почергово доставалися то більш, то менш родючі землі, то близькі і, отже, безпечні, то далекі лілля, де більшою була загроза татарських нападів, тощо.

Наступним питанням було переобрання старшини. В разі загальної згоди на повторний термін її врядування козаки викрикували: «Ви добрі пани, пануйте ще над нами!», або під вигуки всього товариства піднімали кошового отамана чи іншого старшину на руки і проголошували вельможним паном. Коли ж такої згоди не було, кошовий кланявся всьому товариству, знімав шапку, кланявся їй на землю, поверх неї — булаву, дякував за вилучену йому честь протягом року і йшов з площі до свого куреня. За ним слідувала військова старшина. Лише той, кому козацтво виявляло довіру вигуками, щоб він не складав своїх повноважень, залишався на майдані.

Потім відбувалися вибори нового кошового отамана. Кожен курінь висував свого кандидата і наполягав на його обранні. Всі претенденти, імена яких вигукували

козаки, мусили йти до своїх куренів, аби власною присутністю не впливати на хід виборів. А на майдані точилися суперечки, що тривали іноді по кілька годин. І лише коли всі схилилися до однієї кандидатури, з десяток козаків йшли до куреня, де сидів претендент в отамани, сповіщали йому рішення ради і виводили на майдан. Тут вручали йому булаву, кладучи при цьому на голову пригорщу землі, і проголошували кошовим отаманом. Останній кланявся на чотири боки і дякував за виявлену честь.

Далі таким же порядком відбувалися вибори судді, писаря та осавула. За звичаєм, новообраний старшина відмовлявся брати знаки посадової влади і приймав їх лише після третього запрошення. Обраному судді вручали печатку, писареві — каламар (чорнильницю), осавулу — бунчук. Наступного дня обиралися гармаш, кантаржей та інші чини. У Новій Січі часто практикувалося обрання одного й того ж старшини на повторний термін по кілька разів.

На загальних козацьких радах розглядалися також питання про військові походи. Традиційно запорожці сходилися для цього на січовий майдан чи збиралися просто в полі, розташовувалися колом. Коли на той час у Січі перебував посол з іншої країни, його також допускали на раду. Вислухавши дипломата і відібравши в нього викладені на папері умови передбачуваного походу, козаки просили його залишити коло. Далі на раді зачитувалися вголос запропоновані умови, і запорожці висловлювали з цього приводу свої думки. Як правило, після довгих суперечок вони або відмовлялися від про-

позиції, або давали свою згоду, підкидаючи вгору шапки. Старшина мусила погоджуватися з рішенням козацтва. Нерідко й запорожці вручали свої письмові умови послу. При досягненні згоди останній виходив у коло і вручав козакам подарунки (як правило, гроші чи коштовності). Запорожці дякували послові і, в свою чергу, дарували йому шубу й шапку. У супроводі козацького посольства, обраного на раді, іноземця виряджали з Січі.

Крім загальних козацьких рад, у Новій Січі широко практикувалися старшинські сходки. Як правило, вони відбувалися біля куреня кошового отамана, куди запрошували військову старшину, стариків і курінних отаманів. На сходках здебільшого йшлося про порубіжні роз'їзди, незначні походи, різного роду таємні чи термінові справи. Такі зібрання старшини мали істотний вплив як на позицію кошового отамана, так і на козацьку раду.

Слово «курінь» вживалося на Січі у двох взаємопов'язаних значеннях. Це, по-перше, спеціальне козацьке помешкання і, по-друге, головна військова одиниця Війська Запорозького. Як помешкання курінь (або касарня) був місцем зосередження козаків як військового підрозділу. Відомо, що в курені-будинку проживала частина приписаних до нього запорожців, зокрема, ті, хто відбував службу в січовій залозі. Тут знаходили свій перший притулок і новоприйняті до низового товариства. Кількість його мешканців значно збільшувалася у дні загальних козацьких рад.

Курені будувалися з дубового, липового чи осокового дерева без внутрішніх перегородок і мали вигляд зали. «Курень строился подобно трапезе, без всяких

чуланов и перегородок, — писав колишній запорожець Микита Корж. — Около стен до самых дверей стояли столы, а около столов, также вокруг, скамьи, на коих садятся казаки обедать». Під час обіду всі козаки, незалежно від віку, сідали за стіл (щось на зразок монастирської трапези), займаючи місце відповідно до часу прийняття кожного з них у Січ. На покуті, під іконами, перед якими горіли лампади, сидів отаман та гості куреня. Стіни будівлі прикрашалися килимами і зброєю (пістолями, шаблями, рушницями), сволоки та одвірки головного входу — різьбленням. Приміщення опалювали кахляними печами.

За часів Нової Січі в устрої козацького війська традиційно зберігалось 38 куренів, кожен з яких об'єднував кілька сот чоловік. Курені служили основою Війська Запорозького. Саме вони залишалися першою й останньою інстанцією у справі прийняття в козацтво. Кожен новоприйнятий у Січ обов'язково мусив з'явитися до одного з куренів. Після співбесіди з отаманом його прізвище вносили до курінного компуту (списку), і відтак він вважався козаком.

Запорожці, які мешкали в куренях, входили до складу військової залоги і виконували відповідні обов'язки: відбували караули, служили в роз'їздних командах, працювали у військових зимівниках, заготовляли сіно й паливо, виконували різні доручення старшини, доставляли в паланки та на форпости офіційні накази із Січі тощо. Козаки, вписані до курінного компуту, брали на себе обітницю послушенства та безшлюбності.

У Війську Запорозькому все було спільною власністю куреня чи громади, навіть харчі. Їх готував курінний кухар — дуже поважна серед козаків особа. Він виконував також функції скарбничого і вважався найголовнішим після курінного отамана.

Частина запорожців, вписаних до курінного компуту, могла проживати в паланках, а з дозволу січової адміністрації — навіть за межами Запорозжя. При цьому вони були зобов'язані з'являтися до куреня, чи куди накажуть, для відбування своєї «черги». В мирний час у куренях, як правило, залишалось зовсім небагато людей. Що ж до загальної кількості козаків кожного куреня, то вона не була чітко регламентованою. Відомий дослідник Нової Січі А. С. Скальковський наводить такі статистичні дані:

Назва куреня	Кількість козаків		
	1759 р.	1765 р.	1769 р.
1	2	3	4
Кушівський	268	460	303
Поповичівський	340	301	314
Васюринський	220	513	339
Іркліївський	480	482	738
Щербинівський	319	309	399
Титарівський	330	330	179
Шкуринський	338	336	504
Коренівський	410	416	362
Незамаївський	350	347	382
Рогіївський	406	406	388

1	2	3	4
Корсунський	415	402	305
Калніболоцький	265	265	288
Уманський	224	251	478
Дерев'янківський	226	267	330
Нижчестеблївський	200	180	128
Вищестеблївський	250	208	202
Джерелївський	300	268	250
Переяславський	119	370	302
Полтавський	250	520	506
Мишастівський	265	269	263
Менський	611	448	297
Тимошівський	343	344	312
Величківський	361	360	234
Левушківський	200	288	174
Пластунівський	541	441	269
Дядьківський	327	314	381
Брюховецький	248	279	279
Ведмедівський	218	408	248
Платнірівський	300	301	391
Пашківський	306	306	340
Батуринський	200	318	248
Канівський	550	682	618
Крилівський	511	214	315
Донський	205	205	208
Сергіївський	200	258	215
Коніловський	200	259	196
Іванівський	454	454	382
Кисляківський	220	286	245
Всього	11 769	13 065	12 247

Очоловав курінь виборний курінний отаман. Всі отамани становили окрему групу запорозької старшини, яка обиралася щороку на сходках. На отаманів покладалися такі обов'язки: чіткий облік козаків, відповідальність за ведення курінних компутів, за прийом у козаки та відбування ними військової служби, відання курінним майном (зброєю, продовольством) тощо. Вони були також суддями над козаками свого куреня. У них зберігалися ключі від курінної скарбниці. У військові походи вирушали наказні курінні отамани, а в Січі на господарстві залишався повноважний отаман, обраний запорожцями.

Військові сили Запорожжя поділялися на три роди військ — піхоту, кінноту і артилерію. Вважалося, що в піхоті служили тільки бідні козаки, які не спромоглися забезпечити себе конем або втратили його в ході воєнних дій. Беручи участь у російсько-турецьких війнах XVIII ст. в складі російської армії, запорозька піхота мала вирішальне значення в багатьох боях та воєнних сутичках. Запорожці забезпечували оборону фортець, несли прикордонну вахту на сухопутних і морських рубежах.

Переважну частину Запорозького Війська становила кіннота. У рівному безмежному степу кінь був необхідний козакові так само, як човен на морі. Збираючись у військовий похід, кожен козак брав з собою кілька видів вогнепальної та холодної зброї. Найчастіше це були шаблі, рушниці (мушкети), гаківниці, списи, луки, кинджали, ножі, келепи (бойові молотки), якірці (шматки заліза із загостреними кінцями, які розставлялися на шляху просування кінноти противника тощо.

Для воєнних дій на суші чи на морі запорожці мали свою артилерію — близько 50 гармат (армат), дрібнокаліберних фальконетів та мортир (можжир). Переважали в ній невеликі залізні або мідні гармати, зручні для швидкого пересування в степу та використання у невеликих за розмірами чайках. Як правило, гармати, порох і кулі зберігалися в особливому військовому цейхгаузі (пушкарні) або в найпотаємніших місцях. Доглядала за ними артилерійська команда — гармаші, каноніри і хурлети. Майстерність запорозьких артилеристів високо цінували царські воєначальники.

Тактичними одиницями Запорозького війська часів Нової Січі були команди і партії (в ньому не існувало полків і сотень). Військо від 2 до 20 тис. чол. становило команду, яку очолював (залежно від кількісного складу) полковий старшина (писар чи осавул), полковник або військовий старшина. Військовий загін до 2 тис. чол. становив партію, яка формувалася для виконання певного завдання. Очолював її здебільшого військовий старшина. Після виконання поставленого завдання партія припиняла своє існування і вливалася в основну частину діючого Запорозького війська.

З 1734 р., коли запорожці повернулися в рідний край і заснували Нову Січ, царський уряд відновив щорічні виплати їм т. зв. жалування, що складалося із грошей (грошове жалування), борошна й круп (хлібне жалування) і бойових припасів (пороху та свинцю). Часто вживана цифра — 20 тис. руб., що їх нібито визначив царський уряд як щорічну плату за службу на все Запорозьке військо, не відповідає дійсності. Сума грошо-

вого жалування була значно меншою і далеко не стабільною. За статистичними даними, зібраними Д. Яворницьким, грошове жалування царського уряду запорожцям становило: у 1734 р. — 2 тис. руб. відразу ж після повернення на батьківщину і 2660 руб. по прийняттю присяги у Білій Церкві на вірність престолу — загалом 4660 руб.; таку ж суму одержували запорожці щорічно протягом 1735–1736 та 1742–1755 рр. Під час російсько-турецької війни ця плата була збільшена і становила по 7046 руб. у 1737–1738 рр. та по 6150 руб. у 1739–1740 рр. З 1759 р. на клопотання гетьмана К. Розумовського грошове жалування Запорозькому війську було встановлене в сумі 6660 руб., а з 1773 р. — 7419 руб.

Протягом двох перших десятиріч грошове жалування запорожці одержували у Петербурзі або Москві. Для цього із Січі щороку відправлялася депутація з 20 чол. «знатного військового товариства», яка через Київ (з 1750 р. через Глухів, а згодом — Батурин) їхала до столиці, де обдаровувала царських вельмож різними подарунками. Іноді запорожці й самі приймали від них «презенти» — медалі, каптани, сукно, оксамит, шуби тощо. Одержавши грошове жалування, а також папери на хлібне забезпечення, свинець і порох, які відпускалися з кременчуцьких магазинів і доставлялися в Січ «казенними судами и людьми за надлежащим конвоем», козацька депутація залишала столицю.

Розподіл плати у війську здійснювала старшина. Кошти зберігалися у військовій скарбниці з відповідним описом, що мав назву «Особливий військовий скарбець і табель військовий», при січовій церкві. Кошти ро-

зподілялися нерівномірно, більша їх частина діставалася старшині.

Постачалося Запорозьке військо й за рахунок воєнних трофеїв. Нерідко вони склалися із сотень коней, тисяч голів великої рогатої худоби, десятків тисяч овець, значної кількості зброї, одягу, грошей, продовольчих запасів тощо. Російське командування частину воєнної здобичі залишало запорожцям. Однак це було нерегулярне і непевне джерело прибутку.

Край, що відійшов у володіння Нової Січі, відомий під назвою Вольності Війська Запорозького. Межі цієї території визначалися річками: уздовж Південного Бугу (дещо нижче р. Синюхи, що в нього впадає) до Дніпра (трохи нижче р. Орелі), вниз по Дніпру до гирла р. Самари, вздовж р. Орелі (згодом — уздовж р. Самари) до р. Кальміус, за якою починалися землі донських козаків. Територія Північного Причорномор'я між Південним Бугом і Дніпром тривалий час залишалася майже не заселеною, а в степах Лівобережжя вздовж Дніпра до р. Кінські Води кочували татари.

Все Запорожжя поділялося на окремі округи — паланки*, яких на перших порах було п'ять, а згодом утворилися ще три. На правому березі знаходилися три паланки: Інгульська, Кодацька, Бугогардівська; на лівому — п'ять: Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська, Прогноїнська.

* Слово «паланка» в перекладі з турецької мови означає невелика фортеця, а на Запорожжі — це адміністративно-територіальна одиниця для управління певною територією козацьких вольностей.

Незадовго до зруйнування Нової Січі з'явилися ще дві паланки — Барвінківська й Личківська, але вони існували дуже короткий час.

Адміністративно-територіальними центрами паланок, як правило, були слободи або містечка, які водночас служили й оборонними пунктами. Тут постійно перебував невеликий гарнізон (гард), знаходилася резиденція начальника гарду-полковника та паланкової старшини — наказного полковника, осавула, писаря, підосавула, які командували окремими козацькими загонами у мирний і воєнний час. Паланкова старшина виконувала адміністративно-фінансові та військові функції, відала податками, судочинством тощо.

Як правило, на паланкових полковників покладался обов'язок стежити за порубіжжям.

За кількістю населення та адміністративно-територіальним устроєм паланки не були рівнозначними. До найбільш заселених з чітко сформованими містами, селами і хуторами належали Кодацька, Самарська, Орельська і Протовчанська паланки. Інші чотири міст і сіл майже не мали, а нечисленне їх населення мешкало в слободах і зимівниках. У цих паланках постійно перебували козацькі команди, які забезпечували сторожу порубіжжя, а з ранньої весни до пізньої осені тут велися промисли — рибальство, мисливство, добування солі, йшла жвава торгівля. На зиму більшість мешканців цих паланок переходила у глиб степу, до зимівників січових козаків.

Найважливішим оборонним пунктом паланки служила укріплена слобода. В ній оселялися одружені козаки та посполиті, більшість яких мали своє господарство. Сло-

боди були переважно в північних паланках — Орельській, Самарській і Протовчанській, причому великі слободи (на 200, 300 і більше дворів) водночас являли собою адміністративно-територіальні центри. Загальна кількість слобід (здебільшого на 100–150 дворів) на Запорозжі часів Нової Січі сягала кількох десятків.

Власником землі у Новій Січі було Військо Запорозьке. Щороку козакам, внесеним до курінних компутів, розподіляли степи й річки для ведення скотарства, риболовлі, полювання, землеробства, бджільництва тощо. Найпоширенішою формою господарювання був зимівник, що відігравав провідну роль в економіці краю.

Земельні ділянки під зимівники відводилися, як правило, Кошем, рідше — паланковим правлінням на прохання козаків. Часто, облюбувавши собі ділянки на берегах річок, у місцях, вигідних для випасу худоби та рільництва, козаки одержували від Коша «паспорт», або «білет», на право користуватися ними. Свій зимівник із належною до нього землею козак міг віддавати в заставу, дарувати, продавати тощо.

Зимівниками називалися невеликі поселення, мешканці яких вели власне господарство. У кожному зимівнику в середньому було по 2–3 хати для людей і ряд господарських будівель для коней, худоби, овець, бджіл, а також для зберігання збіжжя, овочів тощо. Хати стояли посеред великого двору, обнесеного частоколом чи тинном, плетеним із лози. Як правило, зимівники споруджувалися на трьох-чотирьох володільців, кожен з яких мав від 3 до 6 козаків, а при них — ще 10 молодиків. Старшим над усіма був господар, тобто управитель.

Багатолюдні взимку (тут могли також зупинятися захожі люди з міст), влітку зимівники значно пустішали. У них проживали сімейні запорожці, втікачі з Гетьманщини, Литви, Польщі, Росії, нежонаті козаки, які залишили службу в Січі, абшитована старшина зі своєю челяддю, наймитами, молодиками. Офіційно козаки, які мешкали в зимівниках, називалися сиднями або гніздюками, жартома — баболюбами і гречкосіями. З них складалося поспільство, що забезпечувало продовольством січових козаків. У разі необхідності гніздюків закликали на війну. Тому кожен одружений козак завжди мусив мати при собі необхідну зброю — рушницю, спис, шаблю. Інколи їх залучали до сторожової служби, відбудови куренів у Січі, спорудження артилерійських та інших військових об'єктів.

Великі господарства належали не виключно старшині. Зимівники заможних козаків за своїми достатками нерідко перевершували старшинські. Всі вони обслуговувалися найманою працею. Число наймитів, молодиків і служителів (нежонатих і сімейних), які проживали на подвір'ї зимівника і працювали на господаря, було різним — від кількох чоловік до кількох десятків.

Обширні пасовиська, чудові луки, численні балки та байраки, лісові масиви — все це сприяло розвитку скотарства, що стало провідною галуззю господарства на Запорожжі. Головними його напрямками було розведення коней, великої рогатої худоби та овець.

Із збільшенням кількості зимівників та хуторів на Запорожжі поступово значного розвитку набуло й землеробство, зокрема, в Самарській, Кодацькій, Орельській, Протовчанській, Кальміуській, Інгульській і Бугогардів-

ській паланках. Щодо решти трьох паланок, то там земля майже не оброблялась. Значення землеробства зростало. Щодалі частіше за садибою великого зимівника почали з'являтися лани з посівами жита, пшениці, ячменю, вівса, гречки. Вирощувалися також городина, баштанні культури тощо. Певного поширення у господарствах Запорожжя часів Нової Січі набрало садівництво, бджільництво й тютюнництво.

Важливу роль в економіці Запорожжя часів Нової Січі продовжували відігравати традиційні рибальство та полювання, інтенсивно розвивалося ремесло. Центрами останнього були, насамперед, передмістя Січі, а також ряд паланкових слобід, де майстрові люди — ковалі, котлярі, гармаші, слюсарі, шевці, кравці, гарбарі, гончарі, столяри та інші мали свої майстерні, житлові й торгові будинки. Вони часто об'єднувалися по кілька чоловік (від 3 до 15) і створювали спільні майстерні. Водночас пропонували свої послуги й ремісники-одинаки, які в пошуках заробітку ходили по слободах та зимівниках, де бралися за будь-яку роботу. В ковальському ремеслі вживалося кам'яне вугілля, що видобувалося на території Запорожжя, зокрема, в Аргмаклі. Напівремісничий характер мали й млини, а при декотрих з них — сукновальні. Продукція ремісничого виробництва задовольняла переважно місцеві потреби.

Стабільності економічного становища на Запорожжі сприяв розвиток торгівлі. Особливою колоритністю відзначалася роздрібна торгівля у самій Січі та навколо неї. Головним її осередком був січовий базар, де знаходилися купецький двір і крамниці, що належали війську

і приїжджим купцям. Майже кожен курінь мав тут свій заїзджий двір, крамницю (ятку, будку) або шинок. У відповідних реєстрах за 1762 і 1775 роки значиться, відповідно, 40 та 49 курінних базарних крамниць. Прибуток від них надходив до курінних скарбниць. Були на січовому базарі й будки інших власників, зокрема, січової церкви. Всі вони формували торгові ряди: крамний, м'ясний, шинковий, ковальський, різницький тощо. Кожен з цих рядів мав свого базарного отамана.

Важливе місце в торговельному житті Нової Січі займали шинки (або корчми) та пивниці з льодовнями і льохами. Вони служили надійним джерелом поповнення коштів, оскільки з них збирали «грошовий оклад» до військової скарбниці. Спиртними напоями торгували не лише в січовому осередку, а й у паланках. Так, у 1773 р. в Січі налічувалося 57 шинків, у Протовчанському відомстві — 36, Орельському — 42, Кодацькому — 75, Самарському — 101. У шинках продавалися також бакалійні товари.

Січовий базар був також центром транзитної торгівлі на Запорожжі. Тут продавалися заморські та європейські товари, що привозилися в Січ водними і суходольними шляхами. Із Криму, Туреччини, Греції, країн Близького Сходу по Азовському й Чорному морях, Дніпру та його притоках до Січі прибувало чимало торговельних суден. Тому на р. Підпільній було споруджено гавань (оступ), де, крім козацької флотилії, зосереджувалися й іноземні торговельні судна, галери, томбази. З Варни, Кілії, Очакова та інших міст ними доставляли в Запорожжя рушниці, пістолі, порох, кулі, свинець, конопляні віжки,

шлейки, башлики, вуздечки, свити, китайчані жупани, шапки з кармазиновим верхом, сіль, сукно, сап'ян, строкаті полотна, шовкові тканини, вино, оливу (дерев'яну олію), камфору, ладан, скло, коси, ножі, леза, ножиці, різну бакалію (виноград, родзинки, каву, лимонний сік, горіхи) тощо.

Суходольними шляхами, головним чином Муравським і Чорним, чумацькими возами (мажами і паровицями) та палубцями (криті вози) з Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережної України, а також з Польщі, Росії, Литви та інших країн привозили на Січ вичинені шкури (овечі та з іншої худоби), сукно, вовну, полотно, порох, свинець, селітру, рушниці, горілку, борошно, будівельні матеріали, рибацькі сіті, нитки для неводів, канати, залізо, смолу, коноплі, крам, одяг, тютюн тощо.

З свого боку запорожці також розвивали зовнішню торгівлю. На Лівобережжя, Слобожанщину і в Білгородську губернію вони вивозили на продаж коней, іншу худобу, продукти тваринництва та промислів. Головними центрами торгівлі запорозьких козаків у Гетьманщині були Стародуб, Миргород, Хорол, Лубни, Ромни, Опішня та інші міста, куди вони прибували на ярмарки в дні храмових свят. Продовжувалася торгівля Запорожжя з Польшею, Кримом та Туреччиною.

У зв'язку з розвитком торгівлі та зростанням потреб у транспортних засобах важливу роль у житті Січі почало відігравати чумацтво. Чумацькі валки (обоз із кількох десятків возів) та гурти козаків на чолі з виборним отаманом доставляли на Запорожжя предмети ремісничого й мануфактурного виробництва, горілку тощо. В

українські міста і села запорозькі чумаки доставляли сіль та рибу. Великі валки утримувалися чумаками-підприємцями.

Православна віра і церква були чи не головним дороговказом у житті запорозького козацтва. Тому повернувшись на батьківщину, запорожці звернулися «в святий град Київ» за благословенням. Митрополит Рафаїл надіслав своє благословення «на заснування Коша» та спорудження церкви св. Покрови (3 квітня 1734 р.) — однієї з перших новобудов у Новій Січі. Наглядав за її будівництвом надісланий з Києво-Межигірського монастиря ієромонах Павло Маркевич, який невдовзі став настоятелем усіх запорозьких церков. Святинями Запорозького краю знову стали Самарський та Нехворощанський монастирі.

Запорожці підкреслено шанобливо, з великим пієтетом ставилися до духовенства. Як правило, Кіш утримував священнослужителів на свій кошт, а козаки, насамперед особи похилого віку, щедро обдаровували їх, відписуючи своє майно на користь церкви. Запорожці робили великі пожертви та різноманітні внески в січову і парафіяльні церкви та монастирі — грошима, книгами, іконами, хрестами, плашаницями, золотом, сріблом, дорогоцінним камінням, коштовними тканинами тощо.

Церква і духовенство на Січі користувалися особливими правами і привілеями. Запорожці завжди вважали свою церкву незалежною від російської вищої духовної ієрархії, в т. ч. київського митрополита. Вирішальний голос у врегулюванні справ, що стосувалися військової церкви, належав Кошу, вердикт якого запорожці вважали

вишим за рішення київського митрополита, межигірського архимандрита чи начальника запорозьких церков. Ієромонах — управитель запорозькими церквами — вважався членом січової Ради. Та все ж у важливих духовних справах, як, наприклад, побудова нової церкви, Кіш звертався за благословенням до київського митрополита.

Плакаючи релігійні почуття, запорожці двічі на рік (восени і навесні) ходили «на прощу», тобто поклонитися святим місцям, у Києво-Печерську лавру та монастирі — Самарський, Мотронинський, Межигірський, Лебединський і Мошенський. Особливу шану запорожці віддавали Межигірському монастирю, зобов'язавшись (з другої половини XVII ст.) бути його парафіянами і ктиторами. Саме з Межигірського монастиря вони запросили в Січ головного ієромонаха, у віддання межигірських ченців ввірили «шпиталь войсковый», заснований коштом Січі для утримання калік та козаків похилого віку. Ще 1683 р. Січова козацька рада скріпила свої відносини з цією обителлю офіційним актом. Відтоді Межигірський монастир постійно надсилав у Січ з числа своєї братії начальників для всього запорозького духовенства, настоятелів у Самарсько-Миколаївський монастир, ієромонахів, священиків, дияконів, проповідників, півчих до січової Покровської та парафіяльних церков. Власне для церкви св. Покрови з Межигір'я прибували два ієромонахи, один диякон та один чи два уставники.

У 1762 р. січове духовенство складалося з 10 осіб: начальник січової церкви — ієромонах Володимир із Межигірського монастиря, ієромонахи Георгій, Іларій, Іліодор, уставник Леонід, ієродиякони Товія, Віссаріон,

монах Антипа з Києво-Софійського монастиря, ієромонах Діонісій, ієродиякон Салафайл. Оскільки в Січі могли перебувати лише неодружені духовні особи, Межигірський монастир направляв туди, як правило, ченців.

Зауважимо, що й представники духовенства в Новій Січі могли перебувати лише один рік. Шовересня їх змінювали новоприбулі, і лише декотрим дозволялося залишатися на своїх посадах після переобрання «з ласки войковой». Священнослужителі, які прибували в парафіяльні церкви Запорозького краю, мали з'явитися до начальника запорозьких церков, потім скласти присягу на вірність Кошу, і лише після цього вони одержували відповідну церковну посаду. В парафіяльних церквах могло служити й сімейне духовенство.

Запорозьке козацтво досить суворо обумовлювало свої вимоги до духовенства. Це, зокрема, глибока обізнаність у церковних справах і слові Божому, красномовство, добре поставлений голос (насамперед для дяконів), тверезість. Начальник запорозьких церков був зобов'язаний щонеділі та в святкові дні виголошувати проповіді, причому обов'язково напам'ять і українською мовою. Невідповідних цим вимогам духовних осіб відразу ж відправляли з Січі.

З свого боку, козаки з власної волі чи за військовим присудом йшли в монастир. Відхід січовика у ченці відбувався в одних випадках тихо, непомітно, без будь-якого повідомлення, куди він зник; в інших — гучно, урочисто, з бучними веселошами та пиятикою. Тоді старий запорожець вбирився у найдорожчі шати (одяг, взуття, зброя), наймав музики, закуповував кілька бочок

«п'яного зілля» і кілька возів провізії, брав з собою чимало червінців і відправлявся до монастиря, найчастіше Межигірського поблизу Києва. По дорозі супроводжуючі його пили, їли, танцювали, співали, жартували. Сам «прошальник» міг бешкетувати — перекинути зустрічного воза з горшками чи рибою, відібрати бублики у перекупки й роздати їх веселому гурту, відшкодовуючи потерпілим заподіяні збитки червінцями, які розкидав навколо. Перед ворітьми монастиря запорожець прощався з веселою ватагою, а за брамою — знімав із себе козацьке вбрання і разом з червінцями, що лишилися, віддавав ченцям.

Спосіб життя на Запорозжжі — товариство дорослих холостяків у Січі, завжди озброєних і зайнятих або війнами та безперервними сутичками зі своїми вороже настроєними сусідами, або ж промислами в степу та по річках, розсіяних по усамітнених зимівниках тощо — об'єктивно не сприяв розвиткові грамотності й освіти серед січовиків. Однак це зовсім не означало, що запорозька людність являла собою темну, неосвічену масу. Всупереч усьому рівень грамотності козацтва на Запорозжжі був, як для того часу, досить високий. Про це, зокрема, свідчать стиль і граматична досконалість документів Коша, значна кількість яких збереглася до наших днів.

Грамотність на Запорозжжя приносили «ученые и недоученные спудеи» Києво-Могилянської академії, а також польські, українські, а іноді й російські пани та дворяни, які з різних причин потрапляли до січового товариства. Безперечно, що основний відсоток освічених людей постачала Запорозжжю Києво-Могилянська академія.

Діяли на Запорозжжі й свої осередки для поширення грамотності. Це насамперед, школи: січова, монастирські та церковно-парафіяльні. Зокрема, в січовій школі вчилися хлопчики: частково сироти, привезені й усиновлені козаками, частково — ті, хто самовільно прибував до Січі, а також «молодики» — діти, яких багаті батьки спеціально віддавали сюди для навчання грамоти й військового мистецтва. Головним її завданням було виробити у дітей уміння досконало читати й писати. Значна увага приділялася також церковному співу та лицарським вправам. «Молодиків», як у школі, так і поза нею, вчили молитися Богу, на коні «реп'яхом» сидіти, добре володіти шаблею, списом, мушкетом.

Керував січовою школою ієромонах-уставщик. Виконуючи обов'язки наставника, він, крім того, дбав про здоров'я учнів, сповідав та причашав хворих, ховав покійників і в своїй діяльності підпорядковувався кошовому отаманові та лікареві, який служив на порубіжжі.

Внутрішній устрій січової школи в загальних рисах відтворював порядки, що були властиві для усього Війська Запорозького. Учні вибирали з-поміж себе двох отаманів — одного для доросліших, а другого для малолітніх дітей. По завершенню навчального року їх або залишали на обраній посаді, або ж обирали нових. Кошти на утримання школи склалися із сум, які надходили від наказних «батьків», а також із грошей, що їх платили вихованцям за працю на дзвіниці, за читання псалтиря над покійниками, продаж ладану в січовій церкві, за колядування під вікнами січового товариства і привітання його з нагоди свят — Різдва Христового, Нового року

та Великодня. Крім того, на потреби січової школи виділялася частина платні, що її одержувала Січ від російських урядовців.

Правовою підвалиною судочинства в Новій Січі була кругова порука. Відповідальність куреня за всіх приписаних до нього козаків, можливість взяття кожного з них на поруки за допущений проступок (матеріальний, а то й кримінальний), складання присяги на предмет дотримання доброчинності були дійовими елементами правосуддя, завдяки яким більшість судових справ вирішувалася просто і швидко. В Січі дозволялося брати правопорушників на поруки як усім військом, так і окремими духовними особами. Це насамперед стосувалося тих, хто в попередні часи виявив хист у військовій службі та доброчинстві.

Суд і судочинство в Новій Січі були досить своєрідними. Вони базувалися не на офіційно зафіксованих законах (писаних чи друкованих), а на стародавніх військових правових нормах, звичаєвому праві і здоровому глузді. Як зазначав Д. Яворницький, відсутність писаних законів на Запорозжжі зумовлювалася історичним розвитком козацтва, яке перебувало у стані безперервних війн та боротьби проти спустошливих татарських нападів, а також прагненням зберегти непорушними козацькі волюнності, які під впливом писаних законів могли б втратити свою первісну сутність.

Найтяжчими злочинами на Січі вважалися: вбивство козаком свого товариша чи завдання йому побоїв у тверезому або нетверезому стані; крадіжки і приховування козацьких речей (за великі крадіжки причетних до

цього осіб засуджували до страти). До значних належали й такі злочини, як статевий зв'язок з жінками (оскільки діяла заборона січовикам на одруження); образа жінок (коли козак знеславлював жінку чи непристойно поводився з нею); зухвалість щодо начальства, насамперед чиновників російського уряду; насильство щодо місцевого населення (коли козак самовільно відбирав у будь-кого коня, скотину чи майно); самовільне відлучення з війська чи пияцтво під час походу проти ворожих сил тощо.

В разі необхідності велося слідство, в ході якого допускалися силові методи («под пристрастием») і навіть тортури. Злочинці підлягали суворому покаранню. За крадіжку або розбійництво «вешали... и у столба убивали... и на кол живых сажали». Смертним вирокам, що неухильно виконувалися, найчастіше підлягали гайдамаки, яких офіційно називали «злонравными и развращенными разбойниками». За наказами російських урядовців та рішеннями старшинських судів їх вішали, підтягували на стовпі, чіпляли ребром на гак тощо.

В роки війни особливо жорстоко карали козаків, які самовільно залишали військо або ухилялися від служби. Так, кошовий отаман П. Калнишевський наказав (10 червня 1770 р.) розшукати козаків Грицька Шинкарку й Михайла Вихра Левушківського куреня та Лазара Сохненка, Кирила Майка, Пилипа Шандру й Івана Кунпана Іванівського куреня і «по сыску по двести киев дать, а потом посадить до стовпа и содержать под караулом в оного до повороту нашего с походу». Іноді смертний вирок заміняли тілесним каліцтвом, наприклад ламанням ноги чи руки, «чтоб впредь воровать не дерзали».

Варто зазначити, що на Січі не існувало спеціальної посади ката. Його обов'язки щодо злочинця, засудженого до тяжкої кари чи страти, мав виконувати інший злочинець. Коли ж на час винесення вироку такого не було, засудженого тримали у в'язниці доти, доки ще хтось із січовиків не вчинить злочин.

Однією з «легких» форм покарання злодіїв вважалося приковування їх за шию залізним ланцюгом до стовпа, спеціально поставленого посеред площі, або до гармати. Прикутого тримали так доти, доки він не повертав украденого чи відшкодував заподіяні збитки, однак відпускали його не раніше, як через три доби.

За образу начальства, вбивство людини, не причетної до запорозької громади, а також за грошовий борг козака приковували залізним ланцюгом до гармати і тримали так, аж поки хтось не візьме його на поруки або ж він сам не заплатить свій борг. Іноді злочинця, закутого металевим ланцюгом, саджали до військової пушкарні. Сюди ж потрапляли й тимчасово ув'язнені до судового слідства і вироку, а також іноземці під «честный караул» (наприклад татари), особи, запідозрені у крадіжки коней, та ін.

До злочинів цивільного судочинства належали також справи, які стосувалися взаємних сварок, різного роду потрав чи якоїсь іншої шкоди.

У ряді випадків, насамперед за самовільне підвищення оптових і роздрібних цін на «съестные и питейные» товари, порівняно з діючими в Січі тарифами, допускалося розграбування купецького майна. В останні роки існування Нової Січі, особливо за часів імператриці

Катерини II, практикувалася й нова форма покарання козаків — заслання до Сибіру.

Однак для Запорозжя характерною була незначна кількість злочинів. Мандрівник чи купець, маючи при собі атрибути козацької влади (пернач, значок тощо), безпечно почував себе у запорозьких степах. У самій Січі будь-хто міг залишити свої речі чи гроші просто на вулиці, не хвилюючись, що вони пропадуть. В ідеалі запорожці вбачали суть життя не в накопиченні грошей, коштовностей та іншого багатства. Як правило, неодружені козаки могли за кілька днів, а то й годин витратити придбані ними кошти на бучні бенкети, в яких брали участь усі бажаючі з товариства, а також зустрічні подорожні. При такому ставленні до багатства серед козаків траплялося небагато злочинів, пов'язаних з матеріальними цінностями. Частіше коїлися вони проти особи, однак більшість таких справ улагоджувалася куренями та курінними отаманами і лише невелика їх частина передавалася на суд до Коша.

Найважливішими засобами для забезпечення запорозьких земель від нападів ворога були бекети (пикети), споруджені вздовж порубіжжя редути (шанці) спеціально змонтовані для сигналізації про наближення противника фігури, а також могили. Наблизившись до кримської території, козаки-бекетчики спостерігали за просуванням татар і, в разі їх виступу в похід, негайно сповішали своїх. У 1767 р. запорозькі бекети зосереджувалися на таких 20 постах: на р. Кам'янці (неподалік правого берега Дніпра, поблизу колишньої Кам'янської Січі), в урочищах Темному (напроти Січі), Лисій Гірці (поблизу

Микитина), Городищі (на о. Томаківка), у Голій Пристані, Тарасівці, Біленькому, Хортицькому і Дубовому островах, у Кодацькій паланці, біля гирла Самари, в урочищах Садках, Вільному й Займах, в Лучині, Жуковському, Богдановому, в місцях між річками Ореллю і Самарою. На всіх цих постах налічувалося 3708 козаків.

Сторожова служба запорожців поєднувалася з розвідувальною діяльністю. Найпоширенішими її різновидами були: засилання до Криму чи Туреччини своїх вивідувачів, які збирали достовірні дані про головні події у внутрішньому житті цих країн та плани щодо нападу на українські та російські землі.

Відновлюючи Запорозьку Січ, царський уряд розраховував насамперед на зміцнення своїх стратегічних позицій на півдні, що в умовах назрівання війни проти Туреччини мало неабияке значення. Нова Січ повинна була стати сильним форпостом на порубіжних з Кримським ханством землях, а запорозьке козацтво — важливою допоміжною військовою силою у майбутніх воєнних діях.

Отож, щойно повернувшись у рідний край, запорожці виявилися втягнутими у вир непростих політичних відносин Росії з Туреччиною та Кримом, зокрема, в прикордонні сутички між ворогуючими сторонами. Виступ кримського хана у похід на кубанські землі та Кавказ (червень 1735 р.) прискорив початок російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Запорожці відзначилися в ній при взятті Очакова (1737 р.), у Дністровому поході (1738 р.), відіграли помітну роль в охороні порубіжжя, коли російська армія відходила на зимівлю. У 1739 р. вони взяли участь у поході на Крим, де з найкращого боку виявив себе

загін під командуванням полковника Онисима Білого, який провів російські війська через Сиваш під час відпливу і допоміг зайняти Арабатську фортецю. Під час походу російської армії на Хотин (1739 р.) запорожці, очолювані кошовим отаманом Яковом Тукалом, багато зробили для забезпечення надійної розвідки. Крім того, на своїх легких чайках вони пробиралися аж до Дунаю, де громили турецькі фортеці.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Запорозьке Військо також входило до складу діючої російської армії. У березні 1769 р. в ньому налічувалося 7,5 тис. кінних та 5,8 тис. піших козаків. При цьому головну бойову силу становила кіннота, а піхота забезпечувала сторожову охорону на порубіжному суходолі і частково використовувалася під час походів на чайках, учасники яких здійснювали глибокі рейди до межиріччя Південного Бугу і Дністра, досягали Дунаю, проникали в район Очакова, Акермана, Бендер. У ході кампанії 1770 р. під час рейдів до Хаджибея у червні запорожці оволоділи форштадтом і звільнили понад 5 тис. полонених. Влітку того ж року вони, діючи на чайках під командуванням полковника Третяка, розгромили неподалік гирла Дунаю турецьку флотилію й потопили 11 ворожих кораблів.

У 1771 р. спільно з іншими військами козаки брали участь у штурмі Перекопу, переслідували татарську кінноту в Криму, входили до складу загону, виділеного для прикриття правого флангу другої російської армії під час її просування вглиб Кримського півострова, здійснювали рейди під Очаків, підтримували зв'язок з Першою

російською армією. Очолюваний полковником Колпаком загін запорожців здобув Кафу. Силами козаків забезпечувалася охорона переправи в пониззі Дніпра, через яку велось безперервне постачання Другої російської армії. У травні тисяча запорожців на 19 чайках з Дніпра Чорним морем переправилася на Дунай, де вела бої з морськими силами Порти. Так, 25 серпня козаки атакували турецьку флотилію і захопили чотири галери, три кончебаси та чимало дрібних суден. Успішно діяли запорожці й проти берегових об'єктів ворога, зокрема, під час рейдів на Гирсове (серпень і жовтень).

Навесні 1774 р., як і в попередні роки, з регулярних військ було сформовано передовий корпус, до складу якого зарахували «всім Кошем» і запорожців. Продовжуючи блокаду Очакова і Кінбурна, вони на суходолі вступали в часті сутички з турецькими загонами, а на чайках досягали ворожих фортець і вступали в перестрілку з турецькими кораблями. У червні півторатисячне військо запорожців вирушило у похід на Крим, де зайняло і утримало позицію поблизу Перекопу. Невигідний для Порти перебіг воєнних дій змусив її погодитися на мирні переговори з Росією, і 10 липня 1774 р. було укладено Кючук-Кайнарджійський мирний договір. Успішному для Росії завершенню цієї війни сприяли, безумовно, й звитяжні дії запорожців.

Зацікавлений у використанні запорозького козацтва для охорони південних порубіжних земель Російської імперії та для посилення своїх військ перед загрозою воєн з Туреччиною царський уряд прагнув до постійного контролю над Січчю. З цією метою у 1735 р. поблизу

Нової Січі було споруджено укріплення — Новосіченський ретрашемент, де постійно перебував гарнізон з регулярних полків під командуванням штаб-офіцера, який підпорядковувався київському генерал-губернатору. Особовий склад гарнізону мав сприяти утримуванню козаків в «надлежащем порядке» та забезпечувати неухильне виконання царських указів.

У 1744 р. на Січ було відряджено полковника О. Глібова з тим, аби він остерігав кошового отамана та військову старшину від порубіжних сутичок і стежив, щоб адміністрація Нової Січі беззаперечно підпорядковувалася київському генерал-губернатору. Царські гарнізони стояли ще в ряді пунктів — в Усть-Самарському, або Новобогородицькому, ретрашементі (заснованому ще у 1688 р. В. В. Голіциним і відновленому у 1735 р.), на місці колишньої Чортомлицької Січі, в Кам'янському, Біркутському і Сокальському редутах, по берегах Дніпра.

Після відновлення в Україні інституту гетьманства (1750 р.) Нова Січ підпорядковувалася також адміністрації гетьмана К. Розумовського. Царським указом від 19 жовтня 1750 р. приписувалося «сечевому запорожському войску с их атаманом и Кошем, такожде с их принадлежностями быть в ведомстве у нашего малороссийскаго гетмана». Відтоді Запорожжя фактично потрапило під подвійну владу — київського генерал-губернатора, з одного боку, і гетьмана — з другого. Останній постійно втручався у внутрішні справи січовиків, зокрема, у процедуру виборів кошового отамана. У червні 1753 р. указом Єлизавети Петрівни запорозьким козакам було заборонено переобирати кошового отамана і військову

старшину без відома гетьмана. Прерогативою останнього став на Запорозжжі й військовий суд у кримінальних справах. З 1755 р. гетьманська адміністрація вже вимагала від кошової старшини передавати до Генерального суду (в Глухові) усіх без винятку запорожців, які брали участь у гайдамацькому русі.

Щоб припинити приплив утікачів на Січ та не допустити прийняття їх у козацтво, царський уряд прийняв рішення про обов'язкову реєстрацію всіх запорожців і паспортизацію населення підвладних Січі земель. 21 жовтня 1751 р. К. Розумовський розпорядився, щоб кошовий отаман забезпечив ведення іменних списків кожним курінним отаманом з обов'язковою реєстрацією всіх новоприбулих. Водночас заборонялося відпускати будь-кого з куреня без дозволу кошового отамана і без паспорта. За проживання на Запорозжжі без цього документа застосовувалося покарання «по тамошньому их войсковому обычаю безпоблажно, дабы и другие, видя то, страх имели».

Такі «пашпорти» видавалися кошовим отаманом і підписувалися комендантом Новосіченського ретрашементу та Микитинського перевозу (як важливого торгового порубіжного пункту з Кримом). В обох цих пунктах велися пропускні записні журнали. Згодом (у 1754 р.) Колегія закордонних справ обмежила право кошової старшини на видачу паспортів. Відтоді остання могла видавати паспорти лише для внутрішнього користування. Закордонні ж документи видавав виключно перекладач Колегії, який перебував на Микитинському перевозі.

Запорозьке козацтво і Січ, зокрема, дедалі очевидніше ставали несумісними з абсолютистським духом Російської

імперії. Невдовзі після завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. у правлячих колах Росії визріла думка про те, щоб захопити запорозькі землі та впровадити на них кріпосницькі порядки. Наприкінці травня 1775 р. командуючий армією генерал П. Текелій вступив Запорожжя, зайняв усі паланки і слободи. 4 червня один з його загонів підійшов до Січі, оточив її і оволодів укріпленнями. Наступного дня гарнізон Нової Січі капітулював перед царськими військами. Військові регалії, січовий архів та матеріальні цінності були вивезені до столиці Російської імперії. А 3 серпня 1775 р. вийшов маніфест Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі.

Жорстокої розправи зазнали запорозькі старшини. Кошового отамана П. Калнишевського ув'язнили в Соловецький монастир, де в холодних мурах монастирської келії він страждав до глибокої старості. Кошовий суддя Головатий і писар Глоба були заслані до Тобольська.